

A Heltai-nyomda Apokalipszis-kommentárjairól²

Ha számba vesszük az erdélyi unitárius *Jelenések*-kommentárok időbeli eloszlását, azt látjuk, hogy a 17. század első harmadáig egy értelmezési hagyományokban gazdag korpusz tárul elénk Dávid Ferenc (1567),³ Óvári Benedek,⁴ Jacobus Palaeologus (1574/75),⁵ Karádi Pál (1580)⁶ és Bogáti Fazakas Miklós (1589/90)⁷ munkáiban, illetve Matthias Vehe-Glirius (1578)⁸ és Enyedi György rövidebb megnyilatkozásaiban.⁹ A későbbiekben azonban az Apokalipszis iránti érdeklő-

¹ TÚRI Tamás (1989) a Szegedi Tudományegyetemen szerezte meg irodalomtudományi doktori címét 2017-ben. Értekezésének címe: *Prédikáció, egzegézis és protestáns hagyomány: Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben (16–18. század)*. 2017-ben az SZTE Magyar Irodalmi tanszékén tudományos segédmunkatársként vett részt a *Spiritualista irodalom a kora-újkori Erdélyben (NKFIH-OTKA 116234)* c. kutatási projektben. Kutatási témája: unitárius Apokalipszis-kommentárok, prédikációk.

² A tanulmány az NKFIH-OTKA 116234 számú (Spiritualista irodalom a kora-újkori Erdélyben) pályázata támogatásával készült.

³ DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, kiad., jegyz. PÁLFI Márton, Dávid Ferenc művei 1 (Kolozsvár: Ellenzék Nyomda, 1910).

⁴ STOLL Béla, szerk., VARJAS Béla, kiad., CSOMASZ TÓTH Kálmán, közrem., *Szombatos énekek*, Régi magyar költők tára 17/5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 504–513.

⁵ JACOBUS PALAEOLOGUS, *Commentarius in Apocalypsim*, Olcona, 1574/75. Kézirat. Lelőhelye: Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca. Jelzete: Ms. U. 966/N, 968.

⁶ KARÁDI Pál, *Az Szent János mennyei Jelenésekről való látásának magyarázása...* Kézirat. Másoló: Kovásznai Péter, 1640–1645. Lelőhelye: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, jelzet nélkül. Karádi Pál, *Apocalypsis Beati Joannis Apostoli et Euangelistae...* Kézirat. Másoló: Papolci György, 1641–1647. Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban OSzK). Jelzete: Kt. Fol. Hung. 199.

⁷ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Apokalipszis-kommentár*. Kézirat. Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár. Jelzete: Duod. Hung. 9; DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Humanizmus és reformáció 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 229–234.

⁸ MATTHIAS VEHE-GLIRIUS, *Istenismeret és más írások*, ford. RUTTER Tamás, vál., utószó, jegyz. DÁN Róbert, Prométheusz könyvek 3 (Budapest: Helikon Kiadó, 1984), 37–173.

⁹ KÁLDOS János, „Az erdélyi unitárius egyház Enyedi György püspöksége idején (1592–1597)”, in *Europa: Balcanica – Danubiana – Carpathica. 2/A: Annales, cultura – historia – philologia*, ed. Ambrus MISKOLCZY, 138–156 (Budapest: ELTE-BTK, Román Filológiai Tanszék, 1995), 147–149; BALÁZS Mihály, „Antitrinitarizmus és millenarizmus

dés viaszszorult. Karádi munkáját ugyan két 1640-es években készült másolat örökítette tovább,¹⁰ ám a 17. században csak egyetlen, új elképzeléseket felvonultató prédikáció-ciklus keletkezett, az is csupán a *Jelenések* néhány verse kapcsán.¹¹ A 18. század elején kisebb gócpontot képez a Karádit is olvasó Nagyajtai Csiki István latin nyelvű Apokalipszis-kommentár másolata (1714–15)¹² és Ajtai Kovács Jakab Dániel könyvét magyarázó prédikációi (1716)¹³, mégis a 18. század második feléig kell várni, hogy ismét a teljes könyvet átfogó kommentárok szülessenek Derzsi Gergely István, Derzsi Varga György (1776),¹⁴ Uzoni Fosztó István (1765–66)¹⁵ és Gejza József (1771–79)¹⁶ tollából. A 17. századi kommentárok hiányát tükrözi, hogy a források sokszínű felvonultatására törekvő Uzoni Fosztó az erdélyi értelmezések közül csakis a 16. századi hagyományból, Dávid Ferenc, Palaeologus és Bogáti Fazakas munkáiból építkezik, illetve a kortárs Derzsi Gergely István prédikációit említi.

Ennélfogva szembeötlő, hogy a Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István által összeállított unitárius *Egyháztörténet* a Heltai-nyomda 17. századi termékei között két Apokalipszis-kommentárt is említ:

Erdélyben”, in BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016), 281–305.

¹⁰ TÓTH F. Péter, „Az ismeretlen (?) Karádi-kódex margójára”, *Magyar Könyvszemle* 123, 1. sz. (2007): 22–43.

¹¹ *Conciones vetustae ex Apocalypsi*. Kézirat. Lelőhelye: Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca. Jelzete: Ms. U. 732.

¹² *Annotata in Apocalypsin S. Johannis evangelistae et apostoli, authore anonymo conscripta*. Kézirat. Lelőhely: OSzK. Jelzete: Kt. Oct. Lat. 1237.

¹³ AJTAI KOVÁCS Jakab, *Prédikációk* (1716). Kézirat. Lelőhely: Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca. Jelzete: Ms. U. 288.

¹⁴ DERZSI GERGELY István *Diatiposis totius Apocalypseos, Conciones 59. et Dimidia usque XII. caput* című 59 prédikációját Derzsi Varga György gondozta és egészítette ki 1776-ban, majd Csókfalvi Benesi György másolta össze egy kötetbe: DERZSI VARGA György és DERSI GERGELY István, *A Szent Jánosnak mennyei látásának prédikációk által való magyarázása* (1787). Kézirat. Lelőhelye: Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca. Jelzete: Ms. U. 978/A.

¹⁵ UZONI FOSZTÓ István, *Jelentése a Jézus Krisztusnak, melyet rövid prédikációk által tanításra alkalmaztatott szolgája UZONI F. István elkezdvén a torockószentgyörgyi unitaria parókiában, az 1763dikban. Fogyta tájban*. Kézirat. Lelőhelye: Marosvásárhely, Teleki Téka. Jelzete: Ms. 0432/1–2.

¹⁶ GEJZA József, *Nostra cogitationes in Apocalypsim*. Kézirat. Lelőhelye: Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca. Jelzete: Ms. U. 122, 1137–1154.

„XXXIX. *Brevis dissertatio de visionibus, quae capitibus XIII. et XVII. Apocalyp-seos describuntur. Robertus Jansonius Campensis.* 'A Jelenések 13. és 17. fejezeteinek magyarázata' *Campániai Jansonius Robertustól. Kolozsvár 1625 8°-ben. E művet Sand Bibliothecája a lengyel Andrzej Wojdowskinek tulajdonítja*”.

„XLVI. *Explicatio locorum aliquot difficiliorum in Apocalypsi a capite XI. usque ad finem libri, non definiendi, sed inquirendi animo proposita.* 'Egypár nehezebb hely magyarázata a Jelenések könyve 11. fejezetétől a könyv végéig, miket nem meghatározás, hanem a kutatás szelleme tétetett föl.' *Kinyomatták első ízben, 1644-ben fólióban. A hely nincs ugyan megjelölve, de a Heltai-féle betűk fölismerhetőek [...]*'¹⁷

Az bizonyos, hogy egyik értekezést sem Kolozsváron nyomtatták. Valószínűleg az *Egyháztörténet* szerzőinek olvasmányélményei és az unitárius bibliográfiák alapján kerültek a Heltai-nyomdával összefüggésbe, bár a Woidowski mű impresszumában valóban szerepel a „*Claudipoli*” helymegjelölés. Mindenestre a köteteket¹⁸ és keletkezési körülményüket érdemes megvizsgálnunk az unitárius magyarázatok elágazó hagyományai és az eszmetörténeti áramlatok recepciója tekintetében is.

Andreas Voidovius történeti egzegézise

Andrzej Wojdowski 1565-ben született Lengyelországban. Jó kapcsolatot ápolt Fausto Sozzinivel, aki 1583-as levelében pályaválasztási tanácsokkal látta el, miszerint életét a szépirodalomnál magasabb tudománynak kellene szentelnie.¹⁹ Talán a krakkói kálvinista gimnáziumban végzett, majd nevelőként Sárospatakon is megfordult (1583–84). Wittenbergben tanult, ahol 1586-ban jelent meg disputációja, illetve vitát folytatott a világvégéről Leiser Polycarp evangéli-

¹⁷ KÉNOSI TÖZSÉR János és UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I., ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, kiad. HOFFMANN Gizella et al., *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), 703, 705.

¹⁸ Mindkét munkát Szabó Ádám fordítása alapján ismertetem, aki a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárának és Régi Könyvek Gyűjteményének munkatársa. Segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

¹⁹ Robert WALLACE, *Antitrinitarian Biography: Sketches of the Lives and Writings of Distinguished Antitrinitarians*, II. kötet, (London: 1850), 402.

kus teológussal. A lubartóvi unitárius gimnáziumban görögöt, történelmet és irodalmat tanított. 1590-ben diákokat kísért Wittenbergbe, ahol megtérítette Antonius Evonius rektort, majd Strasbourgban Valentin Schmalzot is az unitáriusok sorába állította. 1594-ben a lublini gyülekezet papja lett.²⁰ Egy évvel később ismét Németországba készült, tervét Sozzini levélben üdvözölte, mint írja: „*sokkal hasznosabb leszel Isten egyháza számára ott, mint Lengyelországban*”.²¹ Minden bizonnyal Voidoviusnak az egyetemeken folytatott missziós tevékenységére célzott. Ennek híres jelenete, amikor 1598-ban Christoph Ostorodttal Leidenbe tartottak, ám Amszterdamban a hatóságok lefoglalták csomagjaikat, amelyben számos sociniánus könyv, többek között Sozzini *De Jesu Christo servatore* című kiadványa lapult. A hatóságok kiutasították Voidoviusékat az országból és elrendelték a munkák nyilvános elégetését. Ennek ellenére jó pár gazdára talált és jelentősen hozzájárult a sociniánus és remonstráns érintkezések kialakulásához.²² Hollandiában ugyanis az egymással szemben álló reformátusok és remonstránsok vitáiban nagy hangsúlyt kaptak a sociniánus-vádak.²³ Az ortodoxok kiváló taktikai érzékkel nem ellenfeleik predestinációval kapcsolatos megfontolásait állították pellengérré, hanem egyenesen socinianizmussal vádolták őket, amelyre Voidoviusék megjelenése kapóra jött.²⁴ A kiutasítás ellenére a sociniánus tanok lábra kaptak, sőt Voidoviuséknak sikerült megnyerniük Ernst Sonert is,²⁵ aki az altdorfi egyetem professzoraként 1606-tól egy titkos sociniánus kört működte-

²⁰ ZADISŁAW PIETRZYK, „Andrzej Wojdowski”, in *Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, Tome VIII: Daniel Bieliński, Stanisław Budzyński, Wojciech Classius, Poitr Gonesius, Marcin Krowicki, Stanisław Taszycki, Andrzej Wojdowski*, eds. André SÉGUENNY, Irena BACKUS and Jean ROTT, *Bibliotheca Bibliographica Aureliana* 109, 175–203 (Baden-Baden–Bouxwiller: Koerner, 1987), 175–176.

²¹ WALLACE, *Antitrinitarian Biography...*, 402–403.

²² PIETRZYK, „Andrzej Wojdowski”, 176–177.

²³ Jan ROHLS, „Calvinism, Arminianism and Socinianism in the Netherlands until the Synod of Dort”, in *Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, eds. Martin MULSOW and Jan ROHLS, Brill’s Studies in Intellectual History 134, 3–48 (Leiden–Boston: Brill, 2005), 21–22.

²⁴ CARL BANGS, *Arminius: A Study in the Dutch Reformation* (Nashville–New York: Abdingdon Press, 1971), 165–166.

²⁵ Ernst Soner munkásságát újabb források elemzésével és a széleskörű nemzetközi szakirodalom felhasználásával részletesen feltárja SZABÓ Ádám doktori értekezése: *Egy titkolózó eretnek: Ernst Soner professzor akadémiai beszédei*, Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2018.

tett, amelyben a lengyel peregrinusok mellett erdélyi ifjak is részt vettek.²⁶ Voidovius ezután rakóvi iskolamester és lelkész lett, ám tagja volt azon delegációnak is, amely az egyházon belüli radikalizálódást igyekezett megfékezni.²⁷ 1622-ben fogalmazta meg végrendeletét, valószínűleg ebben az évben el is hunyt.²⁸

Voidovius 1622-es halálából adódóan a *Brevis dissertatio...* nyomtatási helye mellett szerzősége is kétséges. A modern összefoglalások elfogadják Sandius attribúcióját,²⁹ amelyet az *Egyháztörténet* és Kénosi Tözsér János *De Typographiis...* című bibliográfiai leírása is átvesz.³⁰ Sandius szűkszavúan azt is megjegyzi, hogy más kiadásokat is látott („& alibi itidem 8°”).³¹ Talán a munka 1643-as újrakiadására céloz,³² vagy Agellius Vaesartus 1682-es *Chronicon Propheticum...* című kiadványára, amelyben utolsó szöveggként az 1625-ös kiadáshoz hasonló tipográfiával szerepel a *Brevis dissertatio...* Robertus Jansonius neve alatt.³³ Ezzel szemben Hugo Grotius annak a rakóvi sociniánus Jonasz Szlichtyngnek tulajdonítja a munkát,³⁴ aki szoros összeköttetésben állt az erdélyi unitáriusokkal. 1629-ben Szlichtyng is a lengyel és erdélyi unitárius egyház egyesülését szorgalmazó levél aláírói között szerepelt.³⁵ 1637 telén pedig maga is járt Kolozsváron, és Mol-

²⁶ BALÁZS Mihály, „Altdorf és az erdélyi unitáriusok”, *Keresztény Magvető* 118, 3. sz. (2012): 211–228, 211–213.

²⁷ PIETRZYK, „Andrzej Wojdowski”, 177.

²⁸ Uo., 178.

²⁹ Uo., 178, 197.

³⁰ KÉNOSI TÖZSÉR János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania, Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*, comp. Ferenc FÖLDESI, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32 (Szeged: Scriptorum, 1991), 81. Vö.: Christophorus SANDIUS, *Bibliotheca Antitrinitariorum sive Catalogus Scriptorum...* (Freistadt: 1684), 92.

³¹ SANDIUS, *Bibliotheca Antitrinitariorum...*, 92.

³² Joseph WITTEICH, „The Apocalypse: a Bibliography”, in *The Apocalypse in English Renaissance Thought and Literature: Patterns, Antecedents and Repercussions*, eds. C. A. PATRIDES and Joseph WITTEICH, 369–440 (Manchester: Manchester University Press, 1984), 392. (483. tétel)

³³ *Chronicon Propheticum a resurrectione Christi usque ad iudicium universale. Ex omnibus Prophetis, veteris & novi testamenti, Sibyllisque collectum. Ex musao Angellii VAESARTI* (Amsterdam: 1682), [K7r]–[N2r].

³⁴ Hugo de GROOT, *Briefwisseling van Hugo Grotius. Deel 14.*, eds. H. J. M. NELLEN en Cornelia M. RIDDERIKHOFF, (Den Haag: 1993), 310. (6244. tétel) 11. lábjegyzet. Hozzáférés 2017.12.07. http://www.dbnl.org/tekst/groo001brie14_01/groo001brie14_01_0225.php#2353.

³⁵ KESERŰ Gizella, „Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején”, in „*Nem súlyed az emberiség!*”... *Album amicorum*

nár Dávid több levelét megtalálta a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában.³⁶ Sajnos további adatok híján nem lehet megnyugtató válaszokat adni a keletkezést illetően. A betűk és a „*Finis*” utáni nyomdai záródísz alapján azonban bizonyos, hogy a munka nem a Heltai nyomda terméke.³⁷

Hogy a címlap miért éppen Kolozsvárt jelöli meg, mikor 1638-ig virágzó nyomda működött Rakówban is, azt akkor sem tudjuk megválaszolni, ha számba vesszük a dogmatikai kérdésekben megosztott lengyel és erdélyi egyház század eleji érintkezéseit. Miként a Szlichtyng által szignózott levél is jelzi a lengyel testvérek ekkor egyre nagyobb erőfeszítéseket tettek arra, hogy Erdélyben a socinianizmus kerekedjen felül a vezető áramlatot jelentő nonadorantizmuson.³⁸ Az egyesülési terv kulcsfigurája Valentin Radecke volt, akit a rakóvi zsinat 1605-ben küldött Kolozsvárra. Radecke 1615 végétől az erdélyi unitáriusok püspökéként, majd 1622-től a kolozsváriak első papjaként tevékenykedett, irodalmi munkásságát pedig a socinianizmus alatti tanbéli egyesülésnek szentelte.³⁹ Püspökké választásáig kapcsolatban állt Ostorodttal, és a rakóviak is nagy reményeket fűztek hozzá.⁴⁰ Talán Voidovius számára sem lehetett ismeretlen, aki levelezett Radecke nonadorantista nézeteket valló apjával.⁴¹ Voidovius missziós tevékenysége alapján felmerülhet, hogy magyarázata azon irodalmi munkák közé sorolható, amelyek az 1620-as évektől kezdve a socinianizmus propagálására jelentek meg Kolozsváron. A feltételezésnek azonban ellentmond, hogy a könyvet álnéven publikálták, és semmiféle unitárius dogmatikai jellegzetességet

Szörényi László *LX. születésnapjára*, szerk. Csörsz RUMEN István és Szabó G. Zoltán, 429–449 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 447–449.

³⁶ MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”, *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárának és Gyűjtőlevéltárának kiadványai 7 (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2015) 42.

³⁷ BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc, szerk., *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 2. kötet: 1601–1635* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 632. A záródísz és betűtípus összevetéséhez lásd: BÁNFI Szilvia, PAVERCsik Ilona, PERGER Péter és V. ECSEdy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század, 2. kötet: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa, Illusztrációk*, Hungaria Typographica II (Budapest: Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2014), 873–909.

³⁸ KESERŰ, „Az erdélyi unitárius egyház...”, 441.

³⁹ MOLNÁR, „...az nagy tengerből való...”, 25–40.

⁴⁰ MOLNÁR Dávid, „Valentin Radecke: Radecke életpályája püspökké választásáig”, *Kezresztény Magvető* 121, 1. sz. (2015): 22–39, 26, 31–34.

⁴¹ PIETRZYK, „Andrzej Wojdowski”, 203.

nem tartalmaz. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár nyomtatványai alapján pedig semmi jelét nem látjuk, hogy egyáltalán eljutott volna Kolozsvárra a munka!

A *Brevis dissertatio...* egyetlen magyarországi példányát az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik.⁴² A munka főbb megfontolásait érdemes röviden vázolni, mivel az fontos eredményekkel gazdagítja a sociniánus elképzeléseket. Fausto Sozzini ugyanis az anabaptista és a millenarista eszmék kiküszöbölése érdekében a *Jelenések* könyvéről csak szűkszavúan nyilatkozott. Az 1601-es rakóvi kollokviumon a könyv 20. fejezetét nehéz és homályos prófétai szövegként értékelte, amelynek valódi értelmét csakis a prófétai lélek és nyelv birtokában lehetünk képesek felfedni. Véleményét a későbbi sociniánus szerzők szintén átvették, többek között a *Rakóvi káté* (1604) Krisztus királyságáról szóló fejezetét megfogalmazó Ostorodt is.⁴³

Voidovius mindezzel tisztában lehetett, mivel Ostorodttal való együttműködésük az irodalmi tevékenységükre is kiterjedt,⁴⁴ nála mégsem találkozunk a könyv értelmezhetőségére vonatkozó kétségekkel. Szerinte a *Jelenések* misztériumai a Szentírás és a történelem tanulmányozásával, illetve a tapasztalat alapján megfejthetőek. Tisztában van azzal, hogy a próféciák pontos értelmére csakis beteljesedésük deríthet fényt, ám a történelem előrehaladtával azok jelentése világosabbá válik.⁴⁵ A homályos prófétai beszéd feltárásához egyedülálló bölcseségre van szükség, a Szentlélek azonban fogódzókát is ad, nehogy a megértés reménytelenségében egyesek visszariadjanak a vizsgálat fáradalmaitól.⁴⁶

Voidovius a *Jelenések* 13. és 17. fejezetének bestiáit a lutheránus értelmezési hagyomány alapján magyarázza. Eszerint a tengerből feltámadó hét fejű, tíz szarvú fenevad a Római Birodalom régi császárságát, a földből támadó kétszarvú fenevad pedig a császárság képét feltámasztó pápai hatalmat, illetve a Német-római Császárságot jelképezi, míg az Antikrisztus maga a pápa. A vadállatok, a pápa és az Antikrisztus képei a 17. fejezet magyarázatakor keverednek össze, amikor a tíz szarvú, hétfejű vadállattal összekapcsolódik saját képével. Ez szolgál

⁴² *Brevis dissertatio de visionibus, quae capitibus XIII & XVII. Apocalypseos describuntur. Auctore Robert JANSONIO CAPMENSI... Claudiopoli, Anno Christi 1625.* RMK II, 436.

⁴³ Howard HOTSON, „Arianism and Millenarianism: The Link between Two Heresies from Servetus to Socinus”, in *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV. Continental Millenarians: Protestants, Chatolics, Heretics*, eds. John Christian LAURSEN and Richard H. POPKIN, International Archives of the History of Ideas 176, 9–37 (Dordrecht–Boston–London: Kluwer Academic Publishers, 2001), 26–27.

⁴⁴ PIETRZYK, „Andrzej Wojdowski”, 193–194, 197–198.

⁴⁵ *Brevis dissertatio...*, A2r–v.

⁴⁶ Uo., 34–36.

alapul a *translatio imperii* eszméjének, miszerint a Német-római Császárságon a pápa Antikrisztusként uralkodik, hiszen régóta övé a császárválasztási jog.⁴⁷ Nem véletlen, hogy a munka Luther, illetve a lutheri és a melanchthoni hagyomány között közvetítő történész-teológus, David Chytraeus megfontolásaira támaszkodik. Chytraeus a Rostocki Egyetem történészeként 1563-ban adta ki *Explicatio Apocalypsis Ioannis...* című magyarázatát, amelyben a *Jelenéseket* a történelmi események vonatkozásában értelmezi.⁴⁸ A szoros történelmi orientáció hangsúlyosan jelenik meg Voidovius munkájában is, amikor a római császárság uralkodóiról és uralkodási formáiról értekezik,⁴⁹ vagy amikor az V. Gergely pápa által felemelt Német-római Birodalom kialakulását, illetve I. és III. Ottó szerepét taglalja Hartman Schedel *Nürnbergi krónikája* (1493) és Christophorus Varsevicius történelmi munkája alapján.⁵⁰ A lutheránus értelmezési irányt még inkább kiemeli, hogy a református szerzők – Heinrich Bullinger, Johannes Piscator és Franciscus Iunius – kommentárjai kapcsán csak a tévedések kiszűrésére és cáfolatára koncentrálnak.⁵¹ Kritikája szerint a református hagyomány önkényesen azonosítja a fenevadak fejei és szarvai által jelölt uralkodókat és nem értelmezi következetesen együtt a Jel 13. és 17. fejezetét, illetve eredményeit nem tudja történelmi forrásokkal alátámasztani.

Voidovius történelmi magyarázatának markáns jegye, hogy a *Jelenések* két fejezetét szorosan Liviusnak *A római nép története...* című műve alapján olvassa, amelyben nagy szerepet kapnak a császárkori tisztségek. Értelmezésében az első bestia hét fejét a római hét hegynek, illetve a hét királynak felelteti meg. A királyi tisztség itt a hatalomra céloz, így mindenki király volt, aki a hatalmat birtokolta. A szóhasználatot a delphoi jósva Brutusnak szóló jövendölésével igazolja,⁵² majd az uralkodók hétszeres rendjét Livius alapján számlálja elő, az uralkodási idejük pontos meghatározásával együtt. A Livius-mű fontosságát jelzi, hogy Voidovius a *Brevis dissertatio...* utolsó, üres oldalain közli az első dekád második könyvének a konzuli tisztségről szóló részletét.⁵³

⁴⁷ Uo., 27–29.

⁴⁸ Irena BACKUS, *Reformation Readings of the Apocalypse: Geneva, Zurich, and Wittenberg*, Oxford Studies in Historical Theology (New York: Oxford University Press, 2000), 113–119, 128.

⁴⁹ *Brevis dissertatio...*, 5–13.

⁵⁰ Uo., 18–25.

⁵¹ Uo., 12–16.

⁵² Uo., 1–3.

⁵³ Uo., 41–44.

Voidovius történeti-egzegézisen nyugvó eredményei egyedi helyet foglalnak el a sociniánus értelmezések között: egyfelől azért, mert egy letisztult lutheránus koncepciót tár az olvasók elé, másfelől pedig az évszámokkal való spekulációk alapján megjósolja az Antikrisztus bukásának idejét. Ez utóbbi mozzanat méltán kelthetett megütközést az erdélyi és a lengyel unitáriusok között is. Elképzelése szerint a *Jelenésekben* megjelenő 42 hónap és a három és fél nap mind 1260 napot tesznek ki az egyiptomi számítási mód szerint, ami itt 1260 évnek felel meg. Eddig kell tehát az Antikrisztus tanításának uralkodnia, amelynek kezdetét a niceai zsinat körüli időszakról, 360–370-től számolja, amikor a pápa tekintélye megnövekedett, és az eretnokségek beszivárogtak az egyházba. Az egyház apostolok utáni (niceai zsinattól számított) hanyatlásának eszméje közös unitárius alapokon áll, az ugyanis megtalálható Michael Servet 1553-as *Restitutio Christianismi...* című munkájában, illetve az 1560-as évek végi erdélyi kiadványokban is.⁵⁴ Voidovius ehhez azonban hozzáveszi az Antikrisztus uralkodását jelölő 666-os számot: 666 évig tart a Német-római Császárság, amelynek kezdetét valamelyik Ottó uralkodásától számítja. A kalkuláció szerint a vadállatok keveredett összessége nem fog tovább tartani 1260 évnél, tehát még ha 370-től is számoljuk uralmát, annak 1630-ra meg kell buknia. Ebből, ha kivonjuk a 666 évet, akkor 964-et kapunk, amely egybeesik I. Ottó regnálásával, akit 962-ben koronáztak császárrá.⁵⁵ Voidovius kommentárja ezzel szélsőséges helyet foglal el az unitárius magyarázatok között, hiszen nemhogy Sozzini, de Servet sem határozta meg az Antikrisztus bukásának pontos időpontját, annak ellenére, hogy Voidovius eredményeit megelőlegezve az Antikrisztus hatalma Servetnél is 1260 évig tart, a spirituális hanyatlást pedig Konstantintól és Szilveszter pápától számítja, amely a niceai zsinatban teljesedett ki a háromság dogmájának bevezetésével. Ő azonban az olvasóra hagyja a konzekvenciák levonását.⁵⁶ Erdélyben egyedül Dávid Ferenc 1567-es *Rövid magyarázatában* találunk konkrét jóslatot, ám az Krisztus 1570-es spirituális, igaz tanként való eljövételére vonatkozott. Mindazonáltal Voidovius megfontolásait tompítja, hogy hallgat a bestiák bukása utáni eseményekről. Szót sem ejt egy ezeréves királyság kezdetéről vagy a világ átalakulásáról. Megjegyzi viszont, hogy az Antikrisztus pusztulását utóhatások

⁵⁴ DÁVID, *Rövid magyarázat*, 6–28.

⁵⁵ *Brevis dissertatio...*, 33–40.

⁵⁶ HOTSON, „Arianism and Millenarianism...”, 14–15; BALÁZS, „Az erdélyi anti-trinitarizmus...”, 151.

követik, a gonosz tehát nem azonnal tűnik el a világból. A valódi eseményeket csak a bekövetkeztük fogja feltárni.⁵⁷

Összességében a *Brevis dissertatio...*-val egy teljesen új irány jelent meg a sociniánus Apokalipszis-értelmezések körében.

Daniel de Breen: spiritualizmus és millenarizmus

Az előző munkával ellentétben több adattal rendelkezünk arról, hogy az *Explicatio locorum aliquot difficiliorum in Apocalypsi...* című értekezést a 18. században olvasták Erdélyben. Az azonban szintén nem a Heltai nyomda terméke és nem is önálló nyomtatvány, hanem a németalföldi kollegiáns Daniel de Breen 1644-es *Amica disputatio adversus Judaeos...* című munkájának appendixe.⁵⁸

Az appendix tartalmát nem csupán az Egyháztörténet ismerteti részletesen,⁵⁹ de az *Amica disputatio...* több példánya is megtalálható a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius állományában. Egyfelől egy olyan 18. századi kéziratos kolligátum részét képezi, amelynek elején holland remonstráns és sociniánus szerzők nyomtatványai szerepelnek. Így De Breen munkája után Daniel Zwicker *Illustria aliquot Specimina Infelicis pugnae Abrahami Calovii...* című kiadványa következik, amelyet Samuel Przytkowski 1644-es *Apologeticon adversus Satyram Viri...* című nyomtatványa követ. Végül kéziratos lejegyzések olvashatóak: 1) egy töredékes 18. századi teológiai traktátus, 2) Michael Gittich levelezéséből való részletek másolata, 3) kivonatok Johann Crell és Martin Ruar munkáiból, illetve Hugo Grotius levelezéséből, valamint 4) Ernestus Hesichius felnőtt kereszteleőről szóló munkájának töredékes másolata.⁶⁰ Emellett a könyvtár nyomtatványai között az *Amica disputatio...* egy olyan önálló példánya is szerepel, amelynek Uzoni Fosztó István volt a tulajdonosa.⁶¹ Sajnos a munka irodalmi hatásáról nincsenek adataink. Az bizonyos, hogy Uzoni Fosztó sem az *Amica disputatio...*-t, sem az utána következő magyarázatot nem használta fel Apokalipszis-kommen-

⁵⁷ *Brevis dissertatio...*, 40.

⁵⁸ *Amica Disputatio adversus Judaeos, continens examen scripti cujusdam Judaici e Lusitanico in Latinum versi, et Responsum ad Quaestiones inibi Christianis Propositas, Cui adjuncta est Explicatio Locorum aliquot difficiliorum in Apocalypsi Iohannis a cap. XI. usque ad finem libri, Anno 1644.*

⁵⁹ KÉNOSI TÖZSÉR ÉS UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, 705.

⁶⁰ MsU 1971.

⁶¹ Daniel de BREEN, *Amica disputatio adversus Judaeos...*, Lelőhely: Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca. Jelzet: U 57721.

tárjában. Az *Explicatio locorum...* egyetlen eddig ismert említése tehát az *Egyháztörténet* hivatkozott részében szerepel.

A haarlemi születésű Daniel de Breen (1594–1664) a Leideni Egyetemen tanult teológiát, majd csatlakozott a remonstránsokhoz, és tanára, Simon Episcopius titkáraként részt vett az 1618-as dordrechi zsinaton. A remonstránsok elleni ítélet után meggyőződésének visszavonása helyett Strasbourgba utazott, ahol a schwenckfeldianus spiritualisták hatása alá került. Hazatérve egy remonstráns gyűlés alkalmával letartóztatták, nem sokkal később azonban a hitvallások szükségtelenségét, illetve pacifista eszméket hirdetve a kollegiánsok közé állt.⁶²

A kollegiáns összejöveleteket 1619-től tartják számon. A 16. századi spiritualista tanokra hangsúlyosan építő gyülekezet gondolkodását a láthatatlan egyház eszméje határozta meg. Ennélfogva elutasították a papságot, a hagyományos egyházszerkezetet és a hitvallásokat. Összejöveleik lelkész nélkül, az apostoli kereszténység jegyében közös bibliaolvasással, imádkozással és a vallás dolgairól való szabad beszélgetéssel folytak, amelyben nagy szerepet kapott a szabad prófétálás joga, miszerint a Bibliából való hangos felolvasás után bárki felszólalhatott, aki úgy érezte, hogy a Szentlélek szólásra indítja. Emellett kollégiumaik működésében erősen érvényesült a vallásszabadság és a tolerancia eszméje, mivel azok minden keresztény számára nyitottak voltak, mi több, a gyűléseken résztvevők megőrizhették más egyházhoz való tartozásukat is. Ennélfogva számos heterodox csoport talált menedéket soraik között, többek között a lengyel sociniánusok is.⁶³

De Breen már az 1620-as években kapcsolatba került a sociniánusokkal. Könyvkereskedőként 1624–25 körül felvette a kapcsolatot Martin Ruarral, akitől Johann Crell *Ad librum Hugonis Grotii...* (Raków, 1623) című munkájából ren-

⁶² Andrew C. FIX, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment* (New Jersey: Princeton University Press, 1991), 67–68; B. Kis Attila, „Adam Franck (1639–1717) pályaképe”, *Keresztény Magvető* 114, 3. sz. (2008): 363–383, 376–377. 32–33. lábjegyzetek.

⁶³ FIX, *Prophecy and Reason...*, 37–42, 47; KESERŰ Gizella, „A kötelékek lazítása. Kollegiánsok és barátaik”, in *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: Tanulmányok és szövegek*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa és KOVÁCS András, Kölesériana 3, 54–70 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016), 56–58; Gerrit VOOGT, „»Anyone Who Can Read May Be a Preacher«: Sixteenth-Century Roots of the Collegiants”, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History* 85, No. 1. (2005): 409–424.

delt 25 példányt Németországból.⁶⁴ Később tanítóként és korrektorként tevékenykedett. 1640 körül görögtudásának köszönhetően Hugo Grotius *Annotationes...*-én dolgozott, amelynek indexén több, önkényes szövegváltoztatást is eszközölt.⁶⁵ 1646-ban a spiritualista héber tudós Adam Boreellel (1602–1665) közösen alapította meg az amszterdami kollégiumot, ami azért is számottevő, mert – miként Keserű Gizella fogalmaz – De Breen „amszterdami kollegiáns aktivitásával kezdődött a misztikus-spiritualista irányultság fölerősödése a mozgalmon belül, ami Galenus Abrahamsz de Haan csatlakozásával teljesedett ki”.⁶⁶ A kollégiumban jelentős számban lehettek jelen unitáriusok, 1653-ban ugyanis rendelet született az antitrinitáriusok gyülekezése, illetve könyveik forgalmazása ellen, amely hosszú évekre illegálisba kényszerítette az amszterdami gyűléseket.⁶⁷ De Breen mindenesetre jó kapcsolatot ápolt az unitáriusokkal. Az 1640–50-es években tevékenyen segítette a Lengyelországból menekült sociniánusok munkáinak hollandiai megjelenését.⁶⁸ Az 1664-ben megjelent *Breves in Vetus et Novum Testamentum annotationes* című művében a Biblia egyes részleteit maga is sociniánus értelemben magyarázta,⁶⁹ és széleskörű érdeklődését mutatja, hogy németből latinra fordította a szombatosság alapjait megteremtő Matthias Vehe-Glirius *Istenismeretének egyes fejezeteit* is.⁷⁰

De Breen kollégiumszervező tevékenysége mellett munkáival is jelentős hatást gyakorolt a kollegiáns eszmékre. 1653-as *Van 't Geestelijck Triumpherende Ryck onses Heeren Jesu Christi* című értekezésével megalapozta a kollegiánsok millenarizmusát, amelynek lényege, hogy az egyház Nagy Konstantin óta folyamatosan hanyatlik, a jelen végeletekig romlott korszakát pedig a szentek üldözése

⁶⁴ B. Kis Attila, „Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum”, *Magyar Könyvszemle* 119, 1. sz. (2003): 94–105, 97. 13. lábjegyzet.

⁶⁵ J. TRAPMAN, „Erasmus Seen by a Dutch Collegiant: Daniel de Breen (1594–1664) and his Posthumous Compendium Theologiae Erasimicae (1677)”, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History* 73, No. 2. (1993): 156–177, 159–161.

⁶⁶ KESERŰ, „A kötelékek lazítása...”, 60.

⁶⁷ B. Kis, „Frank Ádám...”, 94–95; Fix, *Prophecy and Reason...*, 45–46.

⁶⁸ LIPTÁK Anikó és B. Kis Attila, „Sibbe Jan Visser: Samuel Naeranus (1582–1641) en Johannes Naeranus (1608–1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid [Két remonstráns teológus a vallási türelem szolgálatában], Groningen, 2011. 575 old.”, *Keresztény Magvető* 117, 4. sz. (2011): 469–476, 474.

⁶⁹ Peter G. BIETENHOLZ, *Encounters with a Radical Erasmus: Erasmus' Work as a Source of Radical Thought in Early Modern Europe*, Erasmus Studies (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2009), 61–67.

⁷⁰ DÁN Róbert, „Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc”, *Keresztény Magvető* 107, 1–2. sz. (2001): 3–25, 7.

és az erkölcstelenség hatja át, amelyből csak az eljövendő millennium kínálhat kiutat. De Breen Krisztus ezeréves királyságát a földön, tapasztalható formában képzelte el, ami az utolsó Római Birodalom és a gonosz királyságok pusztulása után következik be. Krisztus azonban csak lélekben, angyalain keresztül jön el, királyságát pedig rajtuk és hívein keresztül kormányozza. Uralma nem csupán spirituálisan, a hívek lelkében utat törő tiszta tanként, de a világ átalakulásával, békességgel, érzéki gyönyörökkel és jóléttel, tapasztalható formában jelenik meg a földön. A szentek körébe minden igaz, Krisztust hívő és megtért zsidó beletartozik. Krisztus azonban fizikailag csak az utolsó ítéletkor jelenik meg. A millennium ideje közel van, a legtöbb jel beteljesült, így azt a kollegiánsok 1660 és 1666 közöttre várták.⁷¹

A munkát De Breen 1657-ben latinra fordította a *De qualitate regni Christi...* című kiadványában, amely egy másik, pacifista nézeteket hirdető szövegét is tartalmazta.⁷² A kötetnek több évtizedes recepciója alakult ki a lengyel sociniánusoknál,⁷³ mi több, a munkát lengyelre is lefordították.⁷⁴ Ezen felül a *De qualitate...* kiadásra került De Breen posztumusz megjelent, 1666-os *Opera theologica* kiadványában, amelynek publikálásában a Hollandiában letelepedett erdélyi unitárius Adam Franck is szerepet játszott.⁷⁵ Daniel de Breen nézetei tehát már a 17. század végén ismertek voltak a sociniánusok között.

Az Uzoni Fosztó István által is recipiált *Amica disputatio...* és *appendixe* szintén a millenarista elképzelésekhez kapcsolódik, pontosabban azon próféciához, hogy Krisztus földi birodalmának eljövetele előtt a zsidók keresztény hitre fognak térni. Maga a disputáció ugyanis a velencei származású askenázi zsidó rabbi, Saul Levi Morteira (1596–1660) keresztényellenes értekezésének fordítása és cáfolata. Morteira héber és portugál nyelvű munkái alapvetően zsidó teológiai kérdéseket tárgyalnak, ám jelentősek a keresztényellenes traktátusai is.⁷⁶ A De

⁷¹ Andrew FIX, „Dutch Millenarianism and the Role of Reason: Daniel de Breen and Joachim Oudaan”, in *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture, Volume IV. Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, eds. John Christian LAURSEN and Richard H. POPKIN, International Archives of the History of Ideas 176, 49–55 (Dordrecht–Boston–London: Kluwer Academic Publishers, 2001), 51–53.

⁷² TRAPMAN, „Erasmus Seen by...”, 163–164.

⁷³ B. KIS, „Adam Franck...”, 376.

⁷⁴ KESERŰ, „Kötélékek lazítása...”, 59–60.

⁷⁵ B. KIS, „Adam Franck...”, 376. 32. lábjegyzet.

⁷⁶ Saul Levi Morteira 1612–1616 között a portugál újkeresztény Philip Rodrigues Montalto titkáráként, illetve a héber és a zsidó tudományok tanítójaként szolgált Velencében, majd Párizsban is résztvevője volt a Montalto által alapított teológiai tanulmányi csoportnak. 1616-ban Amszterdamba ment, és Bet Ya'acob szefárd közösségéhez csatlakozott.

Breen által lefordított és megcáfolt Morteira-mű kéziratban maradt fent, címe: *Preguntas que hizo un Clérigo de Ruan de Francia, a las quales respondió el Exelente y Eminentísimo Señor H.H. Saul Levy Mortera*. A munka eredetileg egy roueni papnak szánt válasz, amelyben Morteira a pap 23 kérdésére felel meg, és viszonzva érdeklődését, több mint száz kritikai kérdést intéz hozzá az Újtestamentummal kapcsolatban.⁷⁷

Az *Amica disputatio...* után következő *Jelenések*-kommentár már De Breen saját munkája, amely hét fejezetben körvonalazza a könyv értelmét a 11. caputtól a végéig. A vázlatos értelmezés a hagyományos lutheránus magyarázatokat követi. A fenevadak a Római Birodalom polgári és egyházi hatalmát, illetve azok összekapcsolódását jelzik az utolsó monarchiában. A Jel 12 fiút szülő asszonyát a protestáns hagyomány szerint értelmezi: az asszony az egyház, a Nap Krisztus, a tizenkét csillag pedig az apostolokat példázza, míg a Hold az evilági dolgokat jelöli. A fiúgyermek az első keresztényeket mutatja, a sárkány pedig a hívek ellen harcoló Sátánt.⁷⁸ Habár De Breen nem szentel kitüntetett figyelmet a millenniumnak és nem tárgyalja bekövetkeztének idejét vagy természetét, mégis már ekkor megjelennek az 1653-as, Krisztus királyságáról írott munkájának körvonalai. Ez leginkább a kétpólusú világszemléletben mutatkozik meg. A Jel 11 szent helyet tapodó pogányjai azokat a hamis keresztényeket jelölik, akik a külső, látható egyházat uralják, míg a belső, valódi egyház romokban hever alattuk.⁷⁹ A második fenevadat és a hamis prófétát is felölelő babiloni szajhát pedig a vajúdo asszony jelképezte krisztusi egyházzal állítja szembe. Eszerint hiába üldözik el a hamis prófétát Babilonból, az a tőle született egyházakban az idők végéig menedéket talál. A szajha az ördögtől való földi királyságokon székel és a templom külső részében tartózkodik. Ellenben Krisztus egyháza égi királyság, Istentől származik és a templom belsejét képezi. Az első ítélet alatt a szajha, a fenevadak,

1639-től az egyesült Talmud Torah közösség akadémiájának vezetője lett. Hatást gyakorolt Spinozára, majd vitázott nézeteivel és szerepet játszott kiközösítésében is. Morteirának a cenzúra miatt kevés műve jelent meg, így gazdag kéziratos hagyatékkal rendelkezik. Értekezései mellett aktív prédikatori és tanítói tevékenységet is folytatott, több mint 1400 prédikációjáról tudunk, amelyek között katolikusellenes beszédek is vannak. 1645-ben tanítványai 500 prédikációját kiadták héberül. Herman Prins SALOMON, „Hakham Saul Levi Mortera (1596–1660) and the Red Cow”, *Studia Rosenthaliana* 38/39, No. 1. (2006): 216–227.

⁷⁷ TRAPMAN, „Erasmus Seen by...”, 165. 44. lábjegyzet; JOSEPH KAPLAN, „Rabbi Saul Levi Mortera’s Treatise »Arguments against the Christian Religion«”, *Immanuel: A Journal of Religious Thought and Research in Israel* 11, No. 1. (1980): 95–112, 95–97.

⁷⁸ DE BREEN, *Amica disputatio...*, Ms. U. 1971/A-1, 140–147.

⁷⁹ Uo., 139.

a hamis próféta és a föld gonosz királyai minden seregükkel elpusztulnak, a harc-hoz pedig Krisztus is csatlakozik. Mindez a hetedik csésze kiöntésének és az utolsó trombita felharsanásának idején lesz. Ekkor, Babilon pusztulásával párhuzamosan a napkeletről induló királyok elhagyják a babiloni sötétséget és Isten népeként felmagasztaltatnak. A főszövegben a napkeleti királyokat De Breen a Jel 20,4 mártírjaival azonosítja, azonban egy lábjegyzetben említést tesz azokról, akik szerint a királyok a zsidókat és azok Jeruzsálembé való visszatérését szimbolizálják. A képsor jelentése, hogy a szajha pusztulásakor Krisztus egykori igaz vértanúinak tudásával, erkölcsével és hitével rendelkező emberek támadnak. Éppúgy, miként Illés eljövele is lelkületének megjelenésével következik be. Ez tehát az első feltámadás, amelyet a hívek ezeréves uralma követ. Az ezer év alatt az istenfélőké lesz a földi hatalom és királyokként uralkodnak az országokon. De Breen kiemeli, hogy a megtért zsidók is közéjük tartoznak, mivel Isten megváltást ígér nekik, és a Jeruzsálemet tapodó pogányok elpusztulásával szenvedéseik is megszűnnek. Míg az első ítélet csak a hamis keresztényeket sújtja, a második ítélet során a gonoszok végleg pokolra kerülnek és bekövetkezik a halottak feltámadása.⁸⁰

Az *Explicatio locorum*... tehát a megtérő zsidók számára ígért ezeréves birodalommal kapcsolódik az *Amica disputatio*... törzsszövegéhez. Az unitárius kolligátumban a kommentár végére kötötték be a disputáció előljáró levelét, miszerint a munka éppúgy szól a zsidóknak, mint a keresztényeknek. De Breen szabadkodik, hogy nem tudott megfelelni a zsidók összes felvetésére, hiszen a keresztények sem mindenben egységesek. Nem lett volna bölcs dolog, ha a vitatott kérdéseket meggondolatlanul a zsidók elé tárja és „*tisztességtelen lett volna, ha a pártfogásába veszi a felekezetek egymás közötti gyűlölködését, vagy a zsidók ellen elkövetett igazságtalan és kegyetlen tetteiket*”. De Breen itt egyértelműen kijelöli a munka térítő célját:

„*Mi tehát, kérdezheted, ennek az írásnak a célja? Lényegében az, hogy megfeleljen a zsidók ellenvetéseire, amiket közvetlenül az Újszövetség írásaival szemben felhoznak, és így felkészítse rá a lelkiüket, hogy elhiggyék: a mi Jézusunk a Messiás, akit mindeddig hiába vártak*”.⁸¹

⁸⁰ Uo., 147–152.

⁸¹ Uo., [153]–[154].

Máshol részletesen bemutattam,⁸² hogy ezzel a momentummal De Breen miképpen kapcsolódott be a 17. század egyik legkomolyabb, Angliában és Hollandiában összpontosuló millenarista programjába: a zsidók megtérítésébe. Az 1640-től meginduló vállalkozás vezetői a 17. századi *respublica litteraria* egyik legnagyobb alakja, Samuel Hartlib, a skót millenarista és egyházpolitikus John Dury, illetve a cseh millenarista-próféta és pedagógus Jan Amos Comenius voltak, ám a későbbiekben a kollegiánsok is aktív szerepet vállaltak a zsidó és keresztény kultúrát a millenarizmus váradalmi alapján összebékítő munkálataiban, amelynek gerincét a héber vallási szövegek latinra, illetve a keresztény értekezések héberre fordítása képezte.

Az ismertett spiritualista és millenarista nézetek erdélyi irodalmi megjelenéséről nem rendelkezünk adatokkal, Daniel de Breen munkájának unitárius anyagban való felbukkanása mégis jelentős, mivel adalékkal szolgál az unitáriusok holland heterodoxiával való eszmei érintkezéseihez. Így a kollegiáns mozgalom spiritualista-misztikus szakaszához kapcsolódó De Breen-mű megjelenését a spiritualista irodalom 18. századi recepciójaként is értékelhetjük.

⁸² TÚRI Tamás, „Spiritualizmus és millenarizmus: A kollegiáns Daniel de Breen erdélyi recepciója az unitáriusok körében”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 33, Új folyam 2 (2017): 5–26.